

*Sebastian Lizińczyk*¹

**POZIOM TWARDOŚCI OGÓLNEJ
WŚRÓD POPULACJI OSADZONYCH.
WŁAŚCIWOŚCI PSYCHOMETRYCZNE
ZREWIDOWANEJ NORWESKIEJ DYSPOZYCYJNEJ
SKALI TWARDOŚCI OGÓLNEJ (DRS-15R)**

Streszczenie

Oddziaływaniaresocjalizacyjne kierowane są do całej populacji osób odbywających karę pozbawienia wolności. Oferta programów dostępnych w Służbie Więziennej jest ustawicznie rozbudowywana i modyfikowana. Przy rekrutacji osób do programów re-adaptacyjnych bierze się pod uwagę wiele czynników statycznych i dynamicznych, brak jest jednak zobiektywizowanych wskaźników pomocnych przy określaniu potencjału do zmiany w izolacji penitencjarnej. Pojęcie twardości (hardiness) wydaje się jedną z takich zmiennych, które mogłyby identyfikować tych osadzonych, którzy postrzegają sytuację izolacji jako wyzwanie i moment koniecznego opracowania innych niż do tej pory strategii radzenia sobie w życiu. Celem artykułu jest określenie poziomu twardości u osadzonych na podstawie 15-itemowej Norweskiej Zrewidowanej Skali Twardości (DRS-15R). Znaczna liczebność grupy badawczej (n=1525) pozwoliła na oszacowanie podstawowych właściwości psychometrycznych narzędzia oraz dokonanie jego normalizacji.

Słowa kluczowe: twardość (hardiness), strategie radzenia sobie w izolacji penitencjarnej, potencjał zmiany osadzonych

¹Dr Sebastian Lizińczyk pracuje w Szkole Wyższej Psychologii Społecznej w Katowicach oraz w Centralnym Zarządzie Służby Więziennej. Adres e-mail: sebastian.lizinczyk@sw.gov.pl.

**The level of hardiness among the population of the imprisoned;
psychometric features of the Norwegian Revised Scale of Hardiness (DRS-15R)
Abstract**

The resocialization measures target the whole population of imprisoned individuals. The offer of programs made available by the Prison Service has been continuously expanded and modified. While recruiting individuals for re-adaptation programs, prison service staff assess a vast number of static and dynamic factors; yet they do not have objectivized indicators to help them define the potential for change of the recruited in penitentiary isolation. The concept of hardiness seems to be one of those variables which could help identify prisoners who see their imprisonment as a challenge and a point where they need to develop new coping strategies. The aim of this article is to determine the level of hardiness among prisoners, based on the 15-items Norwegian Revised Scale of Hardiness (DRS-15R). As the group under study ($n = 1525$) was relatively large, we were able to assess basic psychometric properties of the tool and to proceed to its standardization.

Keywords: hardiness, coping strategies in penitentiary isolation, inmates' potential for change

Pojęcie i funkcja twardości

W swojej pracy Kobasa, Maddi i inni (Kobasa 1979; Kobasa, Maddi, Kahn 1982; Kobasa, Maddi, Zola 1983) zdefiniowali **twardość** jako wymiar osobowości funkcjonujący jako źródło odporności, które niejako styka się z wydarzeniami stresowymi w życiu jednostki. W jednym z wyżej wymienionych artykułów autorzy wyjaśniają, iż: „osoba z wysokim poziomem twardości angażuje się w to, co robi (**zaangażowanie**), wierzy i działa w sposób wskazujący na przekonanie, iż ma wpływ na wydarzenia, które formują jej życie (**kontrola**), i rozważa zmiany nie tylko jako coś normalnego, ale jako bodziec do dalszego własnego rozwoju (**wyzwanie**)”. Można zatem wnioskować, iż twardość jest zgeneralizowaną próbą opisu stylu funkcjonowania, cechującego się silnym poziomem zaangażowania, kontroli i traktowania zmian życiowych w kategoriach wyzwania, co w efekcie może łagodzić negatywne konsekwencje stresu. Z kolei inni badacze uważają, że te trzy powiązanie ze sobą komponenty twardości mają istotny wpływ na indywidualną percepcję, ocenę oraz strategie radzenia sobie w sytuacjach stresowych (Cole, Feild, Harris 2004).

Badania empiryczne przeprowadzane na różnych populacjach wskazują, iż twardość jako styl funkcjonowania czy radzenia sobie ze stresem cechuje się właściwościami ochronnymi, buforującymi przed negatywnymi

mi konsekwencjami wydarzeń stresowych i często stanowi dobry predyktor zdrowego, konstruktywnego radzenia sobie w życiu (Bartone 1989; Beasley, Thompson, Davidson 2003). Autorzy licznych badań w obszarze twardości stwierdzają także, że wpływa ona na stopień, w jakim wsparcie społeczne może być efektywnie zmobilizowane po to, by pośredniczyć w relacji stres — zdrowie. Sansone, Wiebe i Morgan (1999) wskazały trzy mechanizmy, poprzez jakie twardość może pośredniczyć pomiędzy stresem a zdrowiem. Pierwszy (1) to wpływ na to, jak jednostka ocenia daną sytuację. Osoby z wysokim i niskim poziomem twardości doświadczają podobnego typu sytuacji stresowych, ale te pierwsze oceniają je jako mniej zagrażające i jako takie, z którymi można się uporać (Florian, Mikulincer, Taubman 1995). W sytuacji stresu laboratoryjnego osoby z wysokim poziomem twardości oceniały stres jako łagodniejszy (Alfred, Smith 1989). Drugi mechanizm (2) to wpływ na wybór bardziej adaptacyjnych strategii radzenia sobie ze stresem. Osoby z wysokim poziomem twardości stosują raczej strategie zorientowane na zadanie, podczas gdy jednostki o niskim poziomie twardości wykorzystują strategie zorientowane na emocje lub unikanie (Florian i in. 1995). Trzeci mechanizm (3) to wpływ na to, jaką aktywność podejmuje jednostka. Twardość może oddziaływać na to, jakiego rodzaju doświadczenia jednostka napotyka w swoim życiu. Osoba o wysokim poziomie twardości będzie wybierała taką formę aktywności, która z jej punktu widzenia jest atrakcyjna (tzn. ważna, zrozumiała, stanowiąca pewnego rodzaju wyzwanie).

Jedną z często przytaczanych wątpliwości związanych z twardością jest brak jednoznaczności w metodologicznym określaniu i definiowaniu jej wskaźnika oraz określenia sposobu jej pomiaru. Niemniej jednak większość badaczy najczęściej używa narzędzia *Dispositional Resilience Scale 15 (DRS-15)* (Bartone i in. 1989). Celem tego artykułu jest oszacowanie psychometrycznych właściwości nowszej wersji tego narzędzia, tj. norweskiej zrewidowanej skali twardości dyspozycyjnej, na populacji polskiej (DRS-15R)².

Teoretyczny model strukturalny podbudowujący konstrukcję kwestionariusza do badania twardości jest ujmowany dwójście. Przeprowa-

²Rewizja skali DRS wynikała z konieczności nie tylko dostosowania językowego narzędzia, które zostało dokonane, lecz także dostosowania twierdzeń do różnic kulturowych. Z braku tych dostosowań pierwsza wersja narzędzia posiadała niskie wskaźniki rzetelności w krajach nieanglojęzycznych (Hystad i in. 2010).

dzane analizy czynnikowe pozwoliły na identyfikację obu: jednowymiarowej i wielowymiarowej struktury, określonej przez trzy czynniki (np.: Bartone i in. 1989; Breed, Cilliers, Visser 2006; Kobasa i in. 1982). Te przytaczane niejednoznaczności dotyczące wskaźnika/wskaźników składających się na twardość są m.in. powodem prezentowanych w tej pracy analiz statystycznych. Część badaczy aktualnie posługuje się jednym wskaźnikiem twardości, będącym sumą odpowiedzi respondentów na poszczególne pytania/itemy wchodzące w skład skali, bazując na przekonaniu, iż twardość jest konstruktem jednowymiarowym (Funk 1992). Część z kolei posługuje się trzema wymiarami, które razem stanowią zmienną twardość — zaangażowanie, kontrola i wyzwanie (Florian i in. 1995). Choć pojawia się pokusa integracji ww. modeli i przyjęcie założenia, że twardość to suma trzech czynników, to warto w tym miejscu wspomnieć fakt, iż wczesne badania nad wymiarem twardości często wskazywały na słabe interkorelacje pomiędzy wyszczególnionymi powyżej czynnikami (Funk 1992). Pozwalało to na przyjęcie hipotezy, iż te trzy ww. wymiary są raczej odrębnymi zmiennymi, niż stanowią łączny konstrukt jednej zmiennej.

Rola twardości jako cechy osobowości u osób skazanych

Strategie radzenia sobie związane ze zmienną twardość oraz wnioski wskazujące na pełnienie przez nią funkcji ochronnych (swoistej cechy odporności) w odniesieniu do negatywnych skutków zdrowotnych będących następstwem stresu stanowią podstawę założenia, by rozpatrywać skazanych i ich umiejętności radzenia i przystosowania do sytuacji izolacji penitencjarnej jako powiązane ze zmienną twardość. Ponieważ zmienna ta bywa także rozumiana jako „skłonność do pozostawania silnym w czasie doświadczania różnych trudności” (Kauten, Barry, Leachman 2013), interesujące wydaje się oszacowanie tego wskaźnika wśród populacji skazanych, którzy niewątpliwie będą postrzegać izolację jako sytuację trudną.

Oddziaływania resocjalizacyjne prowadzone aktualnie przez Służbę Więzienną są często kierowane do wszystkich skazanych bez względu na ich zainteresowanie konstruktywną zmianą swojego życia (Kodeks karny wykonawczy oraz Zarządzenie nr 2/04 Dyrektora Generalnego Służby Więziennej w sprawie szczegółowych zasad prowadzenia i organiza-

cji pracy penitencjarnej oraz zakresów czynności funkcjonariuszy i pracowników działów penitencjarnych i terapeutycznych). Niemniej jednak ostateczną decyzję i zgodę na udział w programach resocjalizacyjnych podejmują każdorazowo sami skazani. W oddziaływaniach wychowawczych stosowana jest różnorodność metod i środków — głównie programy readaptacyjne, oddziaływania korekcyjne, terapeutyczne, nauczanie, zajęcia kulturalno-oświatowe, sport, działalność społeczna i kontakt ze światem zewnętrznym. Aktualne regulacje prawne (KKW oraz Zarządzenie nr 2/04) tworzą ramy i kryteria dotyczące propozycji programowych i kwalifikacji osadzonych. Oferta programowa, jak wspomniano wcześniej, kierowana jest do wszystkich osadzonych bez względu na ich motywację, możliwości i perspektywę postrzegania zmiany własnego zachowania. Jednakże ze względu na specyfikę populacji skazanych kadra penitencjarna w realizacji programów spotyka się z sytuacją, kiedy jedna część uczestników jest zmotywowana do wprowadzania zmian w swoim życiu, podczas gdy inni zdają się być jedynie biernymi uczestnikami programu. Tacy skazani uczestniczą nie po to, by realizować cele programu, tylko własne, nierzadko koncentrujące się jedynie wokół poprawy postrzegania własnej osoby przez przedstawicieli administracji więziennej i sądu penitencjarnego. Tymczasem jak pokazują badania (Cooper 2010: 23), efektywność programu umiejscawiana jest w większym stopniu po stronie pacjenta/klienta niż po stronie terapeuty/trenera. Istotne więc jest to, aby w postępowaniu rekrutacyjnym do udziału w programach identyfikować i mierzyć takie zmienne, które mogłyby pozwolić oszacować potencjał zmiany u osadzonych. Choć brakuje jednoznacznych analiz wskazujących na to, jakie miałyby być to zmienne, wydaje się, że twardość i jej składowe mogłyby stanowić jeden z badanych obszarów u osadzonych.

Mimo że przytaczane wcześniej dane wskazują, iż wysoki poziom twardości jest opisem konstruktywnego stylu radzenia sobie w sytuacjach stresowych, to praca nad wzmocnieniem zaangażowania osadzonych i traktowania sytuacji izolacji penitencjarnej jako wyzwania do wprowadzania zmian w swoim dotychczasowym życiu jest z kolei dużym wyzwaniem dla personelu więziennego. Oto bowiem więzienie jest instytucją totalną (Goffman 2006: 316), a każdy osadzony podlega ścisłym regułom kontroli zachowania i funkcjonowania w jednostce penitencjarnej. Stwarza to często podłoże do doświadczania przez więźniów swojego poczucia bezsilności, niemalże wszystkie aspekty życia więziennego pod-

legają bowiem różnym regulacjom prawnym, np.: osadzonemu wskazuje się miejsce do spania, zapewnia wyżywienie, istnieje wykaz zachowań, które są zabronione, jego sprawy socjalno-bytowe podlegają licznym procedurom itp. To wszystko w sumarycznym ujęciu stwarza ogólnie trudne warunki do prowadzenia takich oddziaływań, które stawiają sobie za cel m.in. uświadomienie skazanym możliwości wpływu na swoje działania i życie. Praca nad wzbudzeniem zaangażowania w **zmianę** i traktowania pobytu w izolacji więziennej jako **wyzywania** bywa więc zadaniem niełatwym, choć możliwym do realizacji (art. 67 § 2 KKW). Podtrzymywanie i utrwalanie bezradności oraz poczucia braku wpływu na swoje życie będzie jednak zaprzeczeniem idei resocjalizacji i wzmacnianiem zjawiska recydywy (Wosińska 2004: 86). Stąd pracownicy kadry więziennej muszą wykazać się taką umiejętnością indywidualizowania oddziaływań, która pozwala w tym trudnym środowisku wzbudzać wśród skazanych przekonanie i potrzebę zmiany swojego dotychczasowego, przestępczego stylu życia. W związku z tym wszelkie oddziaływania kierowane do grupy osadzonych powinny mieć na celu przeciwdziałanie lub przynajmniej zmniejszanie zjawiska wyuczonej bezradności oraz postępującej prizonizacji. Przecież jednym z celów Służby Więziennej (określonej w art. 67 § 1 KKW) jest doprowadzenie do takich zmian osadzonego, by ten po opuszczeniu więzienia nie powrócił tam ponownie.

Wielu autorów dokonywało próby badania struktury czynnikowej twardości na różnych populacjach. Wśród nich brakuje jednak próby normalizacji narzędzia DRS-15R na populacji polskiej, a tym bardziej na populacji osób skazanych, wraz z oszacowaniem pozostałych właściwości psychometrycznych, co jest m.in. celem tego artykułu.

Problematyka badań własnych

Charakterystyka osób badanych

Próba badawcza obejmowała 1525 skazanych (93% mężczyzn), którzy wypełnili zrewidowany norweski kwestionariusz twardości dyspozycyjnej (DRS-15R). Dobór do grupy miał charakter celowy. Zmienną kontrolowaną i warunkującą dobór do grupy badawczej była identyfikacja i diagnoza uzależnienia od środka psychoaktywnego (alkohol, narkoty-

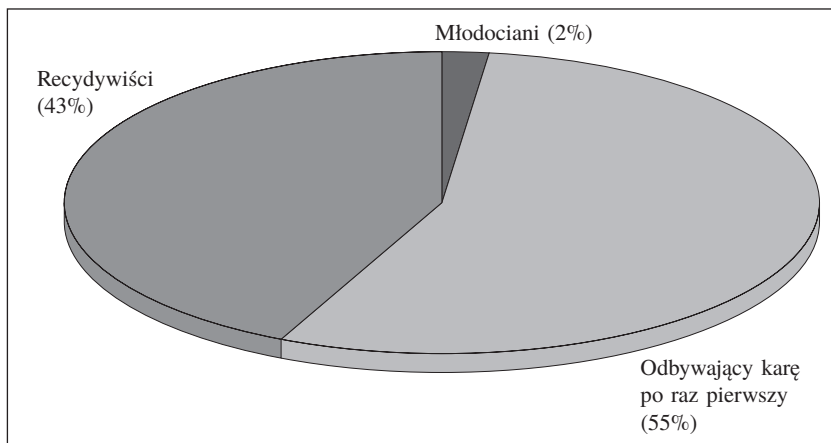
ki) oraz zgoda skazanego na udział w badaniach³. Pozostałe zmienne nie miały wpływu na dobór do grupy badawczej. Z tego też powodu populacja osób badanych jest wyraźnie zróżnicowana pod kątem wieku oraz długości przebywania w izolacji penitencjarnej. Wybrane charakterystyki grupy badawczej przedstawione są poniżej.

Tabela 1. Statystyki opisowe dotyczące wskaźników związanych z pobytom w izolacji penitencjarnej osób z grupy badawczej

	Średnia	Mediana	Minimum	Maksimum	SD
Liczba miesięcy od momentu osadzenia	20,43	15,53	0,16	192,8	19,62
Liczba miesięcy do końca kary	27,24	17,13	0,23	350,1	31,97

Jak można zauważyć, rozpiętość wyników (minimum — maksimum) jest znaczna. W grupie badawczej występują osoby, które przebywają w zakładzie niespełna tydzień, jak również osoby, których koniec kary przypada za ok. 30 lat (350 miesięcy).

Rysunek 1. Grupa klasyfikacyjna skazanych w grupie badawczej

³Badanie kwestionariuszem DRS-15R było częścią ogólnopolskiego projektu badania efektywności terapii uzależnienia w izolacji penitencjarnej realizowanego w latach 2014–2015.

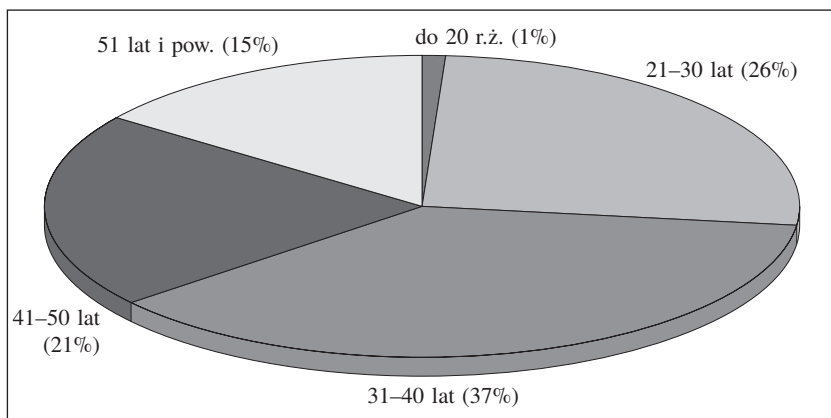
Dominującą część grupy badawczej stanowią osoby, które odbywają karę po raz pierwszy (55%). Młodociani stanowią marginalną część grupy (2%). Brak doświadczeń w przebywaniu w izolacji penitencjarnej związany jest z poziomem prizonizacji. Osoby klasyfikowane jako recydywiści posiadają już doświadczenia z przebywania w warunkach więziennych i cechują się nieco innym funkcjonowaniem (większy poziom manipulacji, instrumentalizmu oraz zadomowienia) niż osoby, które odbywają karę po raz pierwszy (Kędzierski 2006: 115).

Struktura wiekowa osób badanych (patrz tab. 2 i rys. 2.) wyraźnie wskazuje na dominację osób w przedziale wiekowym 31–40 lat. Osoby do 20. roku życia oraz pow. 51 lat stanowią zdecydowanie mniejszą część grupy badawczej.

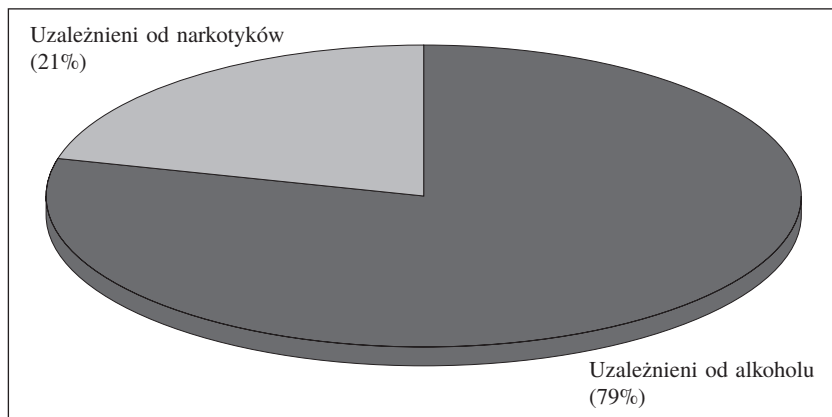
Tabela 2. Struktura wieku grupy badawczej

	Średnia	Mediana	Minimum	Maksimum	SD
Wiek (lat)	38,23	36,00	20,00	74,00	10,73

Rysunek 2. Struktura wieku grupy badawczej

Jedną ze zmiennych niezależnych kontrolowanych podczas zbierania wyników była również diagnoza uzależnienia od alkoholu lub innych substancji psychoaktywnych. Poniższy wykres przedstawia podział grupy badawczej według diagnozy uzależnienia.

Rysunek 3. Rodzaj zdiagnozowanego uzależnienia w grupie badawczej

Uzależnienie od alkoholu to zdecydowanie najczęściej rozpoznawany typ uzależnienia (Majcherczyk, Głowik 2011; Szymanowski 2004: 199). Autorzy ci wskazują, iż szacunkowo 20–25% osadzonych spełnia kryteria uzależnienia, a w tej grupie ok. 90% stanowią osoby uzależnione od alkoholu. Aktualnie Służba Więzienna oferuje terapię uzależnienia w 48 oddziałach terapeutycznych na terenie całego kraju. Oddziałów dla skazanych uzależnionych od alkoholu jest 33, oddziałów terapeutycznych dla skazanych uzależnionych od środków odurzających lub substancji psychotropowych jest natomiast 15, co daje łącznie 1708 miejsc (stan na dzień: 1.08.2015 r.).

Narzędzie badawcze

Narzędzie wykorzystane w badaniach opiera się na zrewidowanej norweskiej 15-itemowej dyspozycyjnej skali twardości (resilience/hardiness) DRS-15R (Revised Norwegian Dispositional Resilience/hardiness Scale) (Hystad i in. 2010). Skala ta składa się z 15 stwierdzeń, wobec których osoba badana określa swój stopień identyfikacji na 4-punktowej skali, gdzie 1 oznacza — całkowicie się nie zgadzam, a 4 — całkowicie się zgadzam (tab. 3). Skala zawiera 6 stwierdzeń sformułowanych negatywnie, których punktację przy podliczaniu wyników należy odwrócić. Wynik łączny skali stanowi suma odpowiedzi na poszczególne pytania kwestionariusza. Twierdzenia zawarte w skali celowo sformułowane są na

poziomie ogólnym, by zminimalizować potrzebę symulacji i poprawy autoprezentacji, jednocześnie bez podawania konkretnych definicji zmiany. W instrukcji przed wypełnieniem narzędzia, podano informację, by zaznaczając odpowiedzi, odnosić się do sytuacji tu i teraz, a więc pobytu w izolacji. Ponadto przeprowadzona analiza czynnikowa (prezentowana w dalszej części artykułu) pozwoliła na identyfikację 3 czynników (zaangażowanie, wyzwanie i kontrola), w skład których wchodzi od 4 do 6 itemów. Wypełnianie kwestionariusza nie jest limitowane czasowo. Jednakże z praktyki wynika, iż odpowiedź na wszystkie pytania zajmuje ok. 15–20 minut.

Tabela 3. System punktowy odpowiedzi kwestionariusza DRS-15R

Całkowicie się nie zgadzam	Raczej się nie zgadzam	Raczej się zgadzam	Całkowicie się zgadzam
1	2	3	4

Wyniki badań

Przeprowadzona analiza narzędzia objęła m.in. eksploracyjną analizę czynnikową, w której weryfikowano założenie autorów skali o trzyczynnikowej strukturze zmiennej twardość (wyzwanie, kontrola i zaangażowanie). Poszczególne stwierdzenia kwestionariusza DRS-15R dotyczą głównie świadomości radzenia sobie z szeroko rozumianymi zmianami, jakie mogą pojawić się w codziennym funkcjonowaniu, oraz przekonania o własnym wpływie na pojawiające się zdarzenia (kontroli nad nimi). Tabela 4 przedstawia statystyki opisowe odpowiedzi badanych na poszczególne pozycje kwestionariusza.

Przedstawione powyżej charakterystyki, zwłaszcza wartości median, wskazują na zróżnicowaną samoświadomość zagrożeń oraz potencjalną gotowość do zmiany swojego zachowania w przyszłości. Wydawać by się mogło (jak było przedstawione we wcześniejszej części artykułu), iż wyniki odzwierciedlą totalny charakter instytucji, jaką jest więzienie, i wskażą na wyraźną dominację przekonań u osadzonych, świadczących o poczuciu braku wpływu na swoje życie. Okazało się, że identyfikacja z itemami dotyczącymi powyższych przekonań jest wyraźnie podwyższona w niektórych stwierdzeniach (np.: *To, jak mają się sprawy w moim życiu, zależy od moich własnych działań, Od mojej decyzji zależy to, jak będzie wy-*

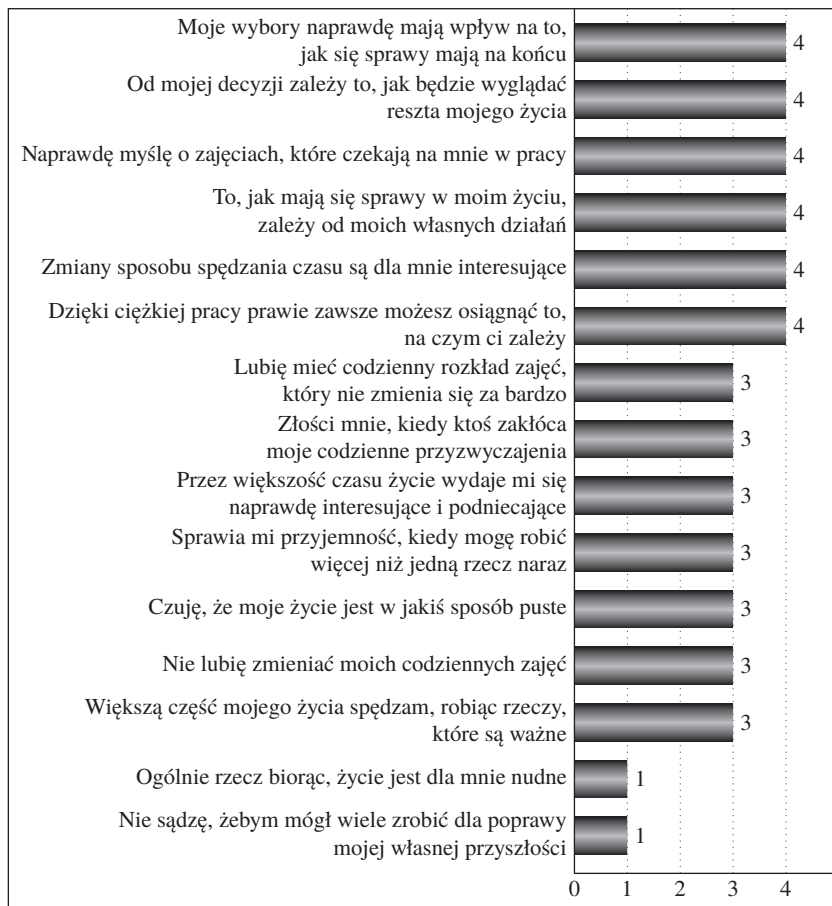
Tabela 4. Charakterystyka odpowiedzi skazanych na pytania kwestionariusza DRS-15R

	Średnia	Mediana	Minimum	Maksimum	Odczylenie standardowe
Większą część mojego życia spędzam robiąc rzeczy, które są ważne	3,08	3,00	1,00	4,00	0,943
Dzięki ciężkiej pracy prawie zawsze możesz osiągnąć to, na czym ci zależy	3,67	4,00	1,00	4,00	0,630
Nie lubię zmieniać moich codziennych zajęć	3,06	3,00	1,00	4,00	1,021
Czuję, że moje życie jest w jakiś sposób puste	2,84	3,00	1,00	4,00	1,123
Zmiany sposobu spędzania czasu są dla mnie interesujące	3,35	4,00	1,00	4,00	0,866
To, jak mają się sprawy w moim życiu, zależy od moich własnych działań	3,69	4,00	1,00	4,00	0,613
Naprawdę myślę o zajęciach, które czekają na mnie w pracy	3,44	4,00	1,00	4,00	0,868
Nie sądzę, żebym mógł wiele zrobić, dla poprawy mojej własnej przyszłości	1,84	1,00	1,00	4,00	1,072
Sprawia mi przyjemność, kiedy mogę robić więcej, niż jedną rzecz na raz	2,90	3,00	1,00	4,00	1,126
Przez większość czasu, życie wydaje mi się naprawdę interesujące i podniecające	3,15	3,00	1,00	4,00	0,949
Złości mnie, kiedy ktoś zakłóca moje codzienne przyzwyczajenia	3,06	3,00	1,00	4,00	1,012
Od mojej decyzji zależy to, jak będzie wyglądać reszta mojego życia	3,78	4,00	1,00	4,00	0,566
Ogólnie rzecz biorąc, życie jest dla mnie nudne	1,69	1,00	1,00	4,00	0,967
Lubię mieć codzienny rozkład zajęć, który nie zmienia się za bardzo	2,90	3,00	1,00	4,00	1,054
Moje wybory naprawdę mają wpływ na to, jak się sprawy mają na końcu	3,54	4,00	1,00	4,00	0,733

glądać reszta mojego życia oraz Moje wybory naprawdę mają wpływ na to, jak się sprawy mają na końcu), które świadczą o deklaratywnie wysokim poziomie przekonania o własnym wpływie na otaczającą osadzonego rzeczywistość. Dla lepszego zobrazowania odpowiedzi uzyskane wyniki uporządkowano według wartości median od najwyższej do najniższej (rysunek 4).

Wydaje się więc, że uzyskane wyniki mogłyby świadczyć o tym, iż nawet w więzieniu, gdzie jak wspomniano wcześniej, wiele aspektów

Rysunek 4. Wartości ocen skazanych uporządkowane według wzrastających wartości median

funkcjonowania podlega ścisłej kontroli, osoby skazane potrafią dopasować się w taki sposób do wymogów i ograniczeń systemu penitencjarnego, iż mogą mieć względne przekonanie o realnym wpływie na wiele kwestii związanych z codziennym funkcjonowaniem w izolacji penitencjarnej. Zapewne nie bez znaczenia jest tutaj polityka penitencjarna i sposób traktowania osób pozbawionych wolności. Wiele kierunków pracy resocjalizacyjnej uzależnionych jest od uzyskania zgody i akceptacji osadzonego (np.: zmiana systemu wykonywania kary na system programowanego

oddziaływania, uczestnictwo w programach readaptacyjnych itp., KKW). Badanie ujawniło ponadto, iż więźniowie pomimo pobytu w zakładzie karnym nie oceniają swojego życia jako nudne (mediana 1), preferują organizację i trzymanie się planowanego rozkładu dnia i złoścą się, kiedy zostaje to zakłócone (mediana 3), to jednak ewentualne wprowadzane zmiany spędzania czasu oceniane są jako bardziej atrakcyjne (mediana 4).

Autorzy skali (Hystad i in. 2010) po przeprowadzeniu badań na populacji norweskiej zidentyfikowali 3 czynniki wchodzące w skład skali, o których wspomina już Kobasa (1983). Znaczna liczebność prezentowanej w niniejszym artykule grupy badawczej ($n = 1525$), umożliwia szersze opracowanie eksploracyjne i normalizacyjne narzędzia badawczego. Do dalszej weryfikacji statystycznej wykorzystano metodę eksploracyjnej analizy czynnikowej, by zidentyfikować obecność czynników skupiających określone itemy narzędzia. Przeprowadzona analiza czynnikowa z normalizacją Keissera pozwoliła oszacować wielkość ładunków czynnikowych skupiających się wokół 3 czynników.

Tabela 5. Wartości ładunków czynnikowych poszczególnych pozycji wchodzących w skład kwestionariusza DRS-15R

Nr itemu	Czynnik 1: zaangażowanie	Czynnik 2: wyzwanie	Czynnik 3: kontrola
1	0,711	—	—
5	0,404	—	—
7	0,503	—	—
9	0,400	—	—
10	0,687	—	—
3 (-)	—	0,636	—
4 (-)	—	0,498	—
8 (-)	—	0,565	—
11 (-)	—	0,626	—
13 (-)	—	0,483	—
14 (-)	—	0,603	—
2	—	—	0,493
6	—	—	0,651
12	—	—	0,686
15	—	—	0,701

(-) — item kodowany w punktacji odwróconej.

Po przeanalizowaniu pytań wchodzących w skład czynników czynnik 1 nazwano (bazując na idei autorki koncepcji twardości) **skalą zaangażowania**, czynnik 2 — **skalą postrzegania zdarzeń jako wyzwanie** oraz czynnik 3 — **skalą poczucia kontroli nad własnym życiem**. Statystykę opisową zidentyfikowanych czynników przedstawia tabela poniżej.

Tabela 6. Statystyka opisowa czynników wchodzących w skład kwestionariusza DRS-15R

	N	Średnia	Mediana	Minimum	Maksimum	SD
Zaangażowanie	1525	15,87	16,00	5,00	20,00	2,870
Wyzwanie	1525	15,35	15,00	6,00	24,00	3,501
Kontrola	1525	14,67	15,00	6,00	16,00	1,712
Twardość ogółem	1525	45,90	46,00	24,00	60,00	5,129

Cytując autorkę koncepcji twardości (Kobasa i in. 1983), można stwierdzić, iż osoba, która uzyskuje wyniki w skali **zaangażowanie**, posiada predyspozycje do postrzegania interakcji z ludźmi i/lub zdarzeniami jako interesujących i wartych poznania (Khoshaba, Maddi 1999). Skala ta wydaje się być wyraźnie w opozycji do wymiaru lęku i depresyjności, gdyż te z kolei skutkują wyraźnym zmniejszeniem interakcji społecznych i ogólną niechęcią w podejmowaniu nowych. Zaangażowanie, którego znaczenie wydaje się być również bliskie określeniom: ciekawość, brak obaw i lęku itp., może być także dobrym wskaźnikiem rokującym przy obejmowaniu osadzonych grupowymi oddziaływaniami resocjalizacyjnymi.

Kontrola jest przekonaniem osoby o własnej wewnętrznej kontroli i wpływie na życie i doświadczane wydarzenia. Z jednej strony wydaje się, iż wysoki poziom tej zmiennej byłby dobrym wskaźnikiem potencjału do zmiany, jaki może pojawić się u osadzonych, z drugiej zaś strony, mając na uwadze, że otaczająca osadzonych więzienna rzeczywistość bywa regulowana przez procedury prawne, wydawać się może, iż wysoki wskaźnik tej skali może również występować u osób, które wyraźnie przeciwstawiają się wymogom podporządkowania i decyzjom personelu więziennego.

Wyzwanie jest tym wymiarem, który charakteryzuje oczekiwania i zdolności jednostki, aby mogła dostrzegać w zmieniającej się rzeczywistości potencjał własnego wzrostu i rozwoju. Skala ta wydaje się mieć szczególne znaczenie w pracy z osadzonym nad zmianą. Osoby uzyskujące niski wynik w tej skali postrzegają rzeczywistość więzienną na tyle podobną do posiadanych już doświadczeń życiowych, że sytuacja izolacji nie

jest w stanie stać się wystarczającym impulsem koniecznym do opracowywania nowych strategii funkcjonowania. Wydaje się więc, iż osoby takie będą przejawiać raczej strategię zadomowienia czy względnej adaptacji do warunków więziennych. W tej grupie powinny zatem się znaleźć osoby cechujące się znacznym stopniem prizonizacji (Kuć 2015: 132–134). Jednocześnie można zauważyć, iż ze względu na ogólnych charakter stwierżeń niskie wyniki w tej skali mogą osiągać także osoby, które niejako poddają się, doświadczają poczucia bezradności i bezsilności, nie wykazują wiary, iż aktualna sytuacja pobytu w więzieniu może stanowić dla nich punkt zwrotny, będący impulsem do zapoczątkowania zmiany. Do rozstrzygnięcia tych wątpliwości niezbędnym jest bezpośredni kontakt z osadzonym.

Z kolei dla osób osiągających wysokie wyniki w tej skali otaczająca je rzeczywistość postrzegana będzie jako wystarczający impuls do koniecznego wprowadzenia nowych strategii ułatwiających przystosowanie i radzenie sobie. Dla części osób postrzeganie więzienia jako sytuacji niekorzystnej życiowo może być wystarczającym impulsem do potraktowania jej jako wyzwanie i zapoczątkowanie, a następnie wprowadzenie takich zmian w swoim funkcjonowaniu, aby po opuszczeniu zakładu karnego powrócić do bezkonfliktowego uczestnictwa w życiu społecznym (Kieszkowska 2011). Zatem wysokie wyniki będą charakteryzować także osoby, które nie akceptują bierności i bezradności dotyczącej wprowadzania koniecznych zmian w swoim życiu nawet w takim miejscu, jakim jest więzienie.

Sam wynik bez jednoczesnego zaznajomienia się z sytuacją osadzonego może być jednak obarczony interpretacyjnym błędem. Ponieważ wysoki wynik w tej skali niesie ze sobą jedynie informację o konieczności pewnej reorganizacji strategii zaradczych, nie przesądza on jednak o ostatecznym efekcie tych zmian. Mogą bowiem oto pojawić się przypadki, w których wysoki wynik w tej skali będzie charakteryzował osobę traktującą pobyt w izolacji jako wyzwanie do dalszej edukacji i doskonalenia przestępczego stylu życia.

Na podstawie wyników analizy czynnikowej przeprowadzono również analizę rzetelności itemów wchodzących w skład poszczególnych podskal, co pozwoliło na ostateczne przyjęcie wszystkich pierwotnie opracowanych itemów. Brak było wskazań do odrzucenia jakichkolwiek stwierżeń. Analiza rzetelności zidentyfikowanych czynników pozwoliła na osiągnięcie umiarkowanie zadowalających poziomów współczynnika alfa Cronbacha. Dla skali 1 — zaangażowanie $\alpha = 0,556$, dla skali 2 —

wyzwanie alfa = 0,563, natomiast dla skali 3 — kontrola alfa = 0,582. Analiza rzetelności całej skali twardości wykazała współczynnik alfa Cronbacha na poziomie 0,569. Moc dyskryminacyjna narzędzia mierzona siłą korelacji poszczególnych itemów z odpowiednimi podskalami znajdowała się w przedziale 0,3–0,6.

Analizie poddano również pomiar interkorelacji poszczególnych podskal ze skalą ogólną twardości, rozumianą jako suma czynników. Poniższa tabela przedstawia zestawienie współczynników korelacji.

Tabela 7. Macierz interkorrelacji podskal wchodzących w skład kwestionariusza DRS-15R ze skalą ogólną

	Wyzwanie	Zaangażowanie	Kontrola
Twardość ogółem	0,678	0,661	0,497
	p = 0,001	p = 0,001	p = 0,001

Uzyskane wyniki wskazują istotną i wprost proporcjonalną zależność poszczególnych składowych kwestionariusza DRS-15R z wynikiem ogólnym. Obecność istotnych korelacji czynników z wynikiem ogólnym twardości wskazuje na fakt, iż przyjęcie założenia o 3-czynnikowej strukturze twardości ma swoje uzasadnienie w zgromadzonym materiale badawczym.

Zebrane dane pozwoliły także na opracowanie tymczasowych norm dla kwestionariusza DRS-15R. Ze względu na fakt, iż rozkład badanych zmiennych nie spełniał warunków rozkładu normalnego, zastosowano skalę centylową. Szczegółowe dane zawarte są w tabeli poniżej.

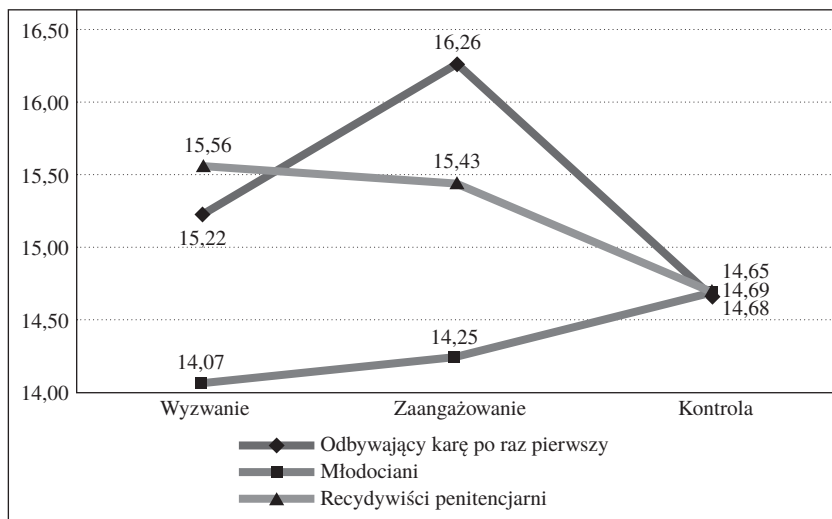
Wymiary skali twardości a pozostałe zmienne badawcze

Analizie poddano także zależności pomiędzy wynikami skali twardości ogólnej a zmiennymi niezależnymi kontrolowanymi w przeprowadzonym badaniu. Poniższy wykres oraz tabela przedstawiają analizę ww. wyników w zestawieniu z grupą klasyfikacyjną skazanych.

Analiza ujawniła, iż najwyższy poziom twardości ogólnej występuje w grupie osób odbywających karę po raz pierwszy. Analizując pozostałe dane, istotne różnice obserwujemy w przypadku skal wyzwanie oraz zaangażowanie. Najniższe wyniki w tych wymiarach osiągnęli skazani klasyfikowani jako młodociani. Sytuacja izolacji penitencjarnej dla tej gru-

Tabela 8. Tymczasowe normy centylowe dla populacji skazanych obliczone na podstawie wyników badanej grupy (n = 1525)

Przedział wyników (skala centylowa)	Wyzwanie	Zaangażowanie	Kontrola	Twardość ogółem
10	Do 12	Do 12	Do 11	do 41 pkt
20	13	13	12	42
30	14	14	13	43–44
40	15	15	14	45
50	16	16	15	46
60	17	17	15	47
70	18	18	16	48–49
80	19	19	16	50–52
90	20–24	20	16	53–60

Rysunek 5. Graficzny obraz wartości średnich uzyskanych w podskalach kwestionariusza DRS-15R w zależności od grupy klasyfikacyjnej osadzonego

py badawczej (w porównaniu z grupą recydywistów) okazała się w najniższym stopniu postrzegana jako wyzwanie. Podobnie rzecz ma miejsce w skali zaangażowanie. Zupełnie inne wyniki obserwujemy wśród populacji skazanych odbywających karę po raz pierwszy oraz recydywistów penitencjarnych. Najwyższy wynik zaangażowania obserwujemy w gru-

Tabela 9. Analiza wariancji zmienna niezależna: grupa klasyfikacyjna, zm. zależna — twardość ogólna i jej składowe

ANOVA	Wyzwanie	Zaangażowanie	Kontrola	Twardość ogółem
	F = 3,60; p < 0,05	F = 20,42; p < 0,001	wynik nieistotny	F = 6,01; p < 0,001
Grupa 1 — Odbywający karę po raz pierwszy (średnia)	15,22	16,26	14,65	46,14
Grupa 2 — Młodociani (średnia)	14,07	14,25	14,68	43,00
Grupa 3 — Recydywiści penitencjarni (średnia)	15,56	15,43	14,69	45,69
Analiza testem post-hoc LSD ujawniła istotne różnice pomiędzy następującymi grupami:	2–3	1–2 1–3 2–3	—	1–2 2–3

pie osób odbywających karę po raz pierwszy, następnie w grupie recydywistów, a najniższy w grupie młodocianych. Skala kontroli nie ujawniła istotnych różnic w badanych grupach.

Analizie poddano także różnice w twardości w zależności od grupy wiekowej osadzonych. Poniższy wykres i tabela szczegółowo prezentują te dane.

Rysunek 6. Graficzny obraz wartości średnich uzyskanych w podskalach kwestionariusza DRS-15R w zależności od wieku osób badanych

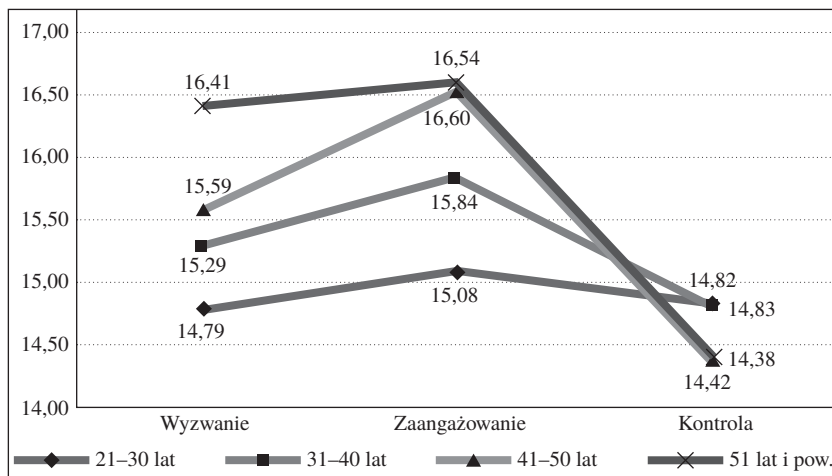

Tabela 10. Analiza wariancji zmienna niezależna: wiek osób badanych, zm. zależna — twardość ogólna i jej składowe

ANOVA	Wyzwanie	Zaangażowanie	Kontrola	Twardość ogółem
	F = 10,62; p < 0,001	F = 20,63; p < 0,001	F = 6,78; p < 0,001	F = 15,73; p < 0,001
Grupa 1 — 21–30 lat (średnia)	14,79	15,08	14,83	44,69
Grupa 2 — 31–40 lat (średnia)	15,29	15,84	14,82	45,94
Grupa 3 — 41–50 lat (średnia)	15,59	16,54	14,38	46,51
Grupa 4 — 51 lat i pow. (średnia)	16,41	16,60	14,42	47,43
Analiza testem post-hoc LSD ujawniła istotne różnice pomiędzy następującymi grupami:	1–2	1–2		1–2
	1–3	1–3	1–3	1–3
	1–4	1–4	1–4	1–4
	2–4	2–3	2–4	2–4
	3–4	2–4		3–4

Prezentowane wyniki jednoczynnikowej analizy wariancji wskazują na interesujące prawidłowości. Struktura wiekowa osadzonych istotnie determinuje różnice we wszystkich podskalach kwestionariusza twardości ogólnej.

Im starsze są osoby badane, tym istotnie wyższe wyniki osiągają oni w skalach: wyzwanie oraz zaangażowanie. Okazuje się, że poziom postrzegania sytuacji izolacji penitencjarnej w kategoriach wyzwania jest tym wyższy, im starszy jest badany. Podobne zjawisko obserwujemy w skali zaangażowanie. Potrzeba zaangażowania, utrzymywania kontaktów społecznych wzrasta wraz z wiekiem badanych. Z kolei skalę kontroli (poczucia wpływu na własne życie) cechuje odwrotna zależność. Osoby starsze (grupa wiekowa 41–50 lat oraz 51 lat i powyżej) osiągają istotnie niższe przekonanie o osobistym wpływie i kontroli na to, co dzieje się wokół nich. Zdecydowanie wyższe wyniki w tej skali osiągają osoby młodsze (21–30 lat oraz 31–40 lat).

Analizie poddano także znaczenie diagnozy uzależnienia badanych skazanych. Poniższy wykres i tabela szczegółowo przedstawiają te dane.

Przeprowadzona analiza testem t-studenta wykazała obecność istotnych różnic w zakresie twardości ogólnej oraz wszystkich jej podskal w zależności od zdiagnozowanego rodzaju uzależnienia. Badania ujawniły, iż populacja osadzonych posiadających diagnozę uzależnienia od narkotyków osiąga istotnie niższe wyniki w skali wyzwanie, zaangażowanie oraz wyższe wyniki w skali kontroli. Osoby uzależnione od narko-

Rysunek 7. Graficzny obraz wartości średnich uzyskanych w podskalach kwestionariusza DRS-15R w zależności od diagnozy uzależnienia osób badanych

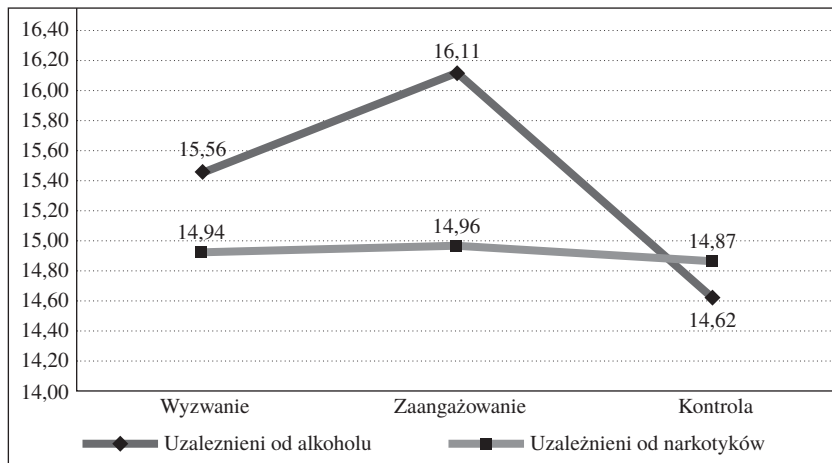

Tabela 11. Analiza (testem t-studenta) różnic w poziomie twardości ogólnej i jej składowych w zależności od diagnozy uzależnienia osób badanych

Test t-studenta dla grup niezależnych	Wyzwanie	Zaangażowanie	Kontrola	Twardość ogółem
	t = -2,40; df = 1523; p < 0,01	t = -6,49; df = 1523; p < 0,001	t = 2,33; df = 1523; p < 0,02	t = -4,47; df = 1523; p < 0,001
Uzależnieni od alkoholu (średnia)	15,46	16,11	14,62	46,20
Uzależnieni od narkotyków (średnia)	14,94	14,96	14,87	44,77

tyków w mniejszym stopniu niż uzależnione od alkoholu postrzegają sytuację izolacji penitencjarnej jako swoiste wyzwanie czy impuls do zmiany. Podobnie rzecz ma miejsce w skali zaangażowania, gdzie niski wynik wśród populacji uzależnionej od narkotyków sugerować może mniejszą niż u uzależnionych od alkoholu skłonność do podejmowania kontaktów społecznych oraz mniejsze zainteresowanie sytuacjami mającym miejsce w otaczającej ich rzeczywistości. Jednocześnie istotnie wyższy wynik w skali kontroli w grupie uzależnionych od narkotyków świadczy o wyższym niż w grupie porównawczej przekonaniu o własnej kontroli nad swoim życiem i następującymi wydarzeniami. Trudno jednoznacznie interpretować te wyniki. Być może różnice te wynikają z innych charak-

terystyk osób, a nie bezpośrednio z samego rodzaju uzależnienia. Jedną ze zmiennych kontrolowanych w badaniu był wiek. Średnia wieku w badanej grupie dla osób uzależnionych od alkoholu to ok. 40 lat, podczas gdy w grupie uzależnionej od narkotyków — 31 lat. Być może przedstawione we wcześniejszych analizach wnioski (patrz rys. 6 i tab. 10) dotyczące zależności wieku i poziomu twardości znajdują odzwierciedlenie również w prezentowanym w tab. 11 zestawieniu. Podobny związek twardości z wiekiem został opisany przez badaczy: Wallace, Bisconti, Bergeman (2001). Uważają oni, iż wiek, a z nim powiązana liczba doświadczeń życiowych, posiadanych zasobów społecznych, ekonomicznych i psychologicznych, jest istotnie skorelowany z poziomem twardości. Trudno przesądzać na podstawie zgromadzonych danych, by to tylko sam typ uzależnienia (alkohol czy narkotyki) związany był z różnicami w poziomie twardości. Należałoby bardziej pogłębić badania w kierunku różnic pomiędzy badanymi grupami w zakresie innych zmiennych, takich jak posiadane zasoby, kontakty społeczne, sieć wsparcia, poziom inteligencji, poziom psychodegradacji na skutek zażywania substancji psychoaktywnych itp., by móc zidentyfikować powody prezentowanych powyżej różnic.

Podsumowanie

Choć więziennictwo od wielu lat prowadzi oddziaływania resocjalizacyjne zgodnie z zasadami indywidualizacji (Pawela 2003: 204–205), to mnogość problemów wynikająca z pracy z drugim człowiekiem zmusza personel więzienny do stałego doskonalenia swoich umiejętności i poszukiwania nowych, bardziej dostosowanych do zmieniających się realiów więziennych narzędzi i technik pracy resocjalizacyjnej.

Niezaprzeczalnie podstawowym narzędziem służącym poznaniu jest i pozostanie wywiad z osobą skazaną. Wydaje się jednak ważne, by personel więzienny poza bardzo istotnymi danymi zbieranymi podczas wywiadu dysponował także możliwością wykorzystania narzędzi do ilościowego pomiaru zmiennych, które wydają się mieć istotne znaczenie w procesie dalszego postępowania resocjalizacyjnego z osadzonym. To, w jaki sposób osoba postrzega izolację, w jakim stopniu przejawia zainteresowanie kontaktami społecznymi, czy wreszcie to, jakie ma przekonanie o własnym wpływie na swoje zachowanie i życie, może pomóc w doborze optymalnych metod dalszego postępowania resocjalizacyjnego. Nie-

wątpliwie taką możliwość daje prezentowany w niniejszym artykule kwestionariusz DRS-15R. Tak jak wspomniano we wstępie, koncepcja twardości, choć nie jest odkryciem nowym (lata 70. XX wieku), nie znalazła omówienia na gruncie oddziaływań resocjalizacyjnych. Do tej pory trudno spotkać opracowania dotyczące analizy tej zmiennej na populacjach osób pozbawionych wolności, a na populacji polskich osadzonych szczególnie. Nie opracowywano norm w tym zakresie ani nie wskazywano pozytywnych stron w stosowaniu takich narzędzi w populacji osadzonych. Wprowadzanie narzędzi mierzących zmiany czy postępy skazanych w związku z uczestnictwem w programach byłoby niewątpliwie dodatkowym czynnikiem przeciwdziałającym wypaleniu zawodowemu kadry więziennej czy utracie przez nią poczucia sensu pracy z tą populacją osób.

Poziom twardości ogólnej jako zmienna mająca wpływ na stosowane strategie/style radzenia sobie ze stresem może podlegać zmianie. Ciekawym zagadnieniem może być zastosowanie tego narzędzia jako pomocnego w rekrutacji skazanych do programów lub/i jako jednego z narzędzi pomiaru poziomu zmian u skazanych w zakresie postrzegania swoich możliwości w otaczającej rzeczywistości, będącej efektem uczestnictwa w więziennych programach readaptacyjnych. Wiele z nich za cel stawia sobie m.in. naukę i pobudzenie świadomości osadzonych na temat ich możliwości wpływu na własne losy życiowe, zwłaszcza kiedy opuszczą oni mury więzienne. Wydaje się, że osoby, które będą miały wysoki poziom przekonania, iż poprzez swoje działania mają realne szanse na wprowadzenie w swoim życiu konstruktywnych zmian, mają większe szanse na sukces (Kelly, Greene 2014). Osoby, które osiągają wyższe wyniki w skali wyzwania, to osoby, na których doświadczanie sytuacji izolacji niejako wymusza istotne przeorganizowanie swojego dotychczasowego funkcjonowania. W zależności od posiadanych zasobów wyzwanie to może zakończyć się opracowaniem konstruktywnych lub destruktywnych form radzenia sobie z sytuacją izolacji penitencjarnej, takich jak: konwersja, bunt, wycofanie itp. (Ciosek 2003: 212). Na wynik tego procesu może mieć także wpływ szeroko rozumiane wsparcie, w tym to oferowane przez specjalistów w ramach programów readaptacyjnych.

W pracy penitencjarnej z racji uwarunkowań i roli więziennictwa często brakuje potwierdzenia i jasnych dowodów, iż udział w programach resocjalizacyjnych okazał się skuteczny (Marczak, Pawełek 2009). Liczba narzędzi wykorzystywanych do ewaluacji programów więziennych jest niewielka. Dodatkowo, jeżeli zrozumiemy, że większość prowadzonych

w więziennictwie programów umiejscawia cele programu i efekty w rzeczywistości pozawięziennej, trudno nie dostrzec, iż poczucie skuteczności i efektywności postrzegane przez pracowników więziennictwa może być trudno uchwytny do zaobserwowania u osadzonych jeszcze podczas odbywania kary. Prezentowane narzędzie może być jedną z metod pozwalających na przeprowadzenie pomiaru efektywności programów readaptacyjnych. Jeżeli skazany po zakończeniu udziału w programie resocjalizacyjnym osiągnie wyższe wyniki w kwestionariuszu DRS-15R niż na początku (zwłaszcza w skali wyzwanie i kontrola), to można powiedzieć, że zwiększają się jego szanse na wprowadzenie istotnych zmian w swoim życiu.

Podstawowym celem artykułu było przeprowadzanie analiz prowadzących do określenia podstawowych właściwości psychometrycznych narzędzia badającego poziom twardości w populacji osób pozbawionych wolności. Niezwykle cenna była także normalizacja narzędzia zakończona opracowaniem norm, uzyskanych po przebadaniu ponad 1500 osadzonych. Omawiane narzędzie powinno być jednak traktowane raczej jako element wzbogacający warsztat diagnostyczny kadry penitencjarnej, a nie jako pomysł na odejście od klasycznych form poznania drugiego człowieka, jakim jest i zawsze pozostanie bezpośredni kontakt.

Prezentowane powyżej dane oraz uzyskane wyniki stanowią ważny aspekt poznawczy dla osób zajmujących się resocjalizacją, stosowanie oszacowanych w niniejszym artykule norm w grupach badawczych innych niż więzienne powinno być jednak stosowane z dużą ostrożnością. Nie bez znaczenia zapewne jest fakt, iż choć pytania nie wydają się być zagrażające, to jednak nie można wykluczyć wypełniania kwestionariusza w myśl zasady: „jakim chciałbym się widzieć”. Należy także mieć na uwadze, że w postępowaniu z człowiekiem metody kwestionariuszowe nie powinny stanowić jedynej i wyłącznej metody poznania.

Bibliografia

- Alfred, Kenneth D., Timothy W. Smith (1989) *The hardy personality: cognitive and physiological responses to evaluative threat*. „Journal of Personality and Social Psychology” 56(2): 257–266.
- Bartone, Paul T. (1989) *Predictors of stress-related illness in city bus drivers*. „Journal of Occupational and Environmental Medicine” 31(8): 657–663.
- Bartone, Paul T., Robert J. Ursano, Kathleen M. Wright, Larry. H. Ingraham (1989) *The impact of a military air disaster on the health of assistance workers:*

- A prospective study.* „Journal of Nervous and Mental Disease” 177(6): 317–328.
- Beasley, Margaret, Ted Thompson, John Davidson (2003) *Resilience in response to life stress: The effects of coping style and cognitive hardiness.* „Personality and Individual Differences” 34(1): 77–95.
- Breed, Marita, Frans Cilliers, Delene Visser (2006) *The factor structure of six salutogenic constructs.* „SA Journal of Industrial Psychology” 32(1): 74–87.
- Ciosek, Mieczysław (2003) *Psychologia sądowa i penitencjarna.* Warszawa: LexisNexis.
- Cole, Michael S., Hubert S. Feild, Stanley G. Harris (2004) *Student learning motivation and psychological hardiness: Interactive effects on students' reaction to a management class.* „Academy of Management Learning & Education” 3(1): 64–85.
- Cooper, Mike (2010) *Efektywność psychoterapii i poradnictwa psychologicznego.* Warszawa: Instytut Psychologii Zdrowia.
- Florian, Victor, Mario Mikulincer, Orit Taubman (1995) *Does hardiness contribute to mental health during a stressful real-life situation? The roles of appraisal and coping.* „Journal of Personality and Social Psychology” 68(4): 687–695.
- Funk, Steven C. (1992) *Hardiness — A review of theory and research.* „Health Psychology” 11(5): 335–345.
- Goffman, Erving (2006) *Charakterystyka instytucji totalnych.* [w:] Aleksandra Jasińska-Kania, Lech M. Nijakowski, Jerzy Szacki, Marek Ziółkowski, wyb., *Współczesne teorie socjologiczne.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 316–347.
- Hystad, Sigurd W., Jarle Eid, Bjorn H. Johansen, Jon Ch. Laberg, Paul T. Bartone (2010) *Psychometric properties of the revised Norwegian dispositional resilience (hardiness) scale.* „Scandinavian Journal of Psychology” 51(3): 237–245.
- Kauten, Rebecca, Christopher T. Barry, Lacey Leachman (2013) *Do perceived social stress and resilience influence the effects of psychopathy-linked narcissism and CU traits on adolescent aggression?.* „Aggressive Behavior” 39(5): 381–390.
- Kelly, John F., Claire M. Greene (2014) *Where There's a Will There's a Way: A Longitudinal Investigation of the Interplay Between Recovery Motivation and Self-Efficacy in Predicting Treatment Outcome.* „Psychology of Addictive Behaviors” 28(3): 928–934.
- Kędzierski, Witold (2006) *Oddziaływania resocjalizacyjne i ich skuteczność w percepcji recydywistów odbywających karę w zakładzie karnym typu zamkniętego. Próba optymalizacji oddziaływań na przykładzie Zakładu Karnego w Rzeszowie.* [w:] Franciszek Kozaczuk, red., *Optymalizacja oddziaływań*

- resocjalizacyjnych w niektórych krajach europejskich*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, s. 114–126.
- Khoshaba, Deborah M., Salvatore R. Maddi (1999) *Early experiences in hardiness development*. „Consulting Psychology Journal: Practice and Research” 51(2): 106–116.
- Kieszkowska, Anna (2011) *Pedagogiczny wymiar probacji wobec osób skazanych warunkowo przedterminowo zwolnionych*. „Probacja” 4: 95–110.
- Kobasa, Suzanne C. (1979) *Personality and resistance to illness*. „American Journal of Community Psychology” 7(4): 413–423.
- Kobasa, Suzanne C., Salvatore R. Maddi, Stephen Kahn (1982) *Hardiness and health: A prospective study*. „Journal of Personality and Social Psychology” 42(1) 168–177.
- Kobasa, Suzanne C., Salvatore R. Maddi, Marc A. Zola (1983) *Type-A and hardiness*. „Journal of Behavioral Medicine” 6(1): 41–51.
- Kuć, Małogrzata (2015) *Leksykon kryminologii. 100 podstawowych pojęć*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Majcherczyk, Andrzej, Tomasz Głowik (2011) *Krótkie interwencje wobec skazanych nadużywających substancji psychoaktywnych*. „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 70: 111–138.
- Marczak, Monika, Katarzyna Pawelek (2009) *Zakończenie. Od projektowania do ewaluacji: kilka słów o skuteczności programów realizowanych wobec osób pozbawionych wolności*. [w:] Marczak Monika, red., *Resocjalizacyjne programy penitencjarne realizowane przez Służbę Więzienną w Polsce*. Kraków: Impuls, s. 333–342.
- Pawela, Stanisław (2003) *Prawo karne wykonawcze. Zarys wykładu*. Kraków: Zakamycze.
- Sansone, Carol, Deborah J. Wiebe, Carolyn Morgan (1999) *Self-regulating interest: The moderating role of Hardiness and Conscientiousness*. „Journal of Personality” 67(4): 701–733.
- Szymanowski, Teodor (2004), *Polityka karna i penitencjarna w Polsce w okresie przemian prawa karnego*. Warszawa: WUW.
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. — Kodeks karny wykonawczy* (Dz.U. z 1997 r. nr 90 poz. 557).
- Wallace, K. A., Toni L. Bisconti, C. S. Bergeman (2001) *The Mediation Effect of Hardiness on Social Support and Optimal Outcomes in Later Life*. „Basic and Applied Social Psychology” 23(4): 267–279.
- Wosińska, Wilhelmina (2004) *Psychologia życia społecznego*. Gdańsk: GWP.
- Zarządzenie nr 2/04 Dyrektora Generalnego Służby Więziennej z dn. 24 lutego 2004 r., w sprawie szczegółowych zasad prowadzenia i organizacji pracy penitencjarnej oraz zakresów czynności funkcjonariuszy i pracowników działów penitencjarnych i terapeutycznych.